

॥ श्रीः ॥
विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

२२

८.५

१५७७६६

लघुमञ्जूषा-रहस्यम्

(वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषाप्रश्नोत्तरी)

लेखकः—

व्याकरणायुर्वेदाचार्य—

श्री स्वामिरामेश्वरपुरी

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-२२१००१

विद्याभवन संस्कृत ग्रन्थमाला

२२
१३५६

लघुमञ्जूषा-रहस्यम्

(वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषाप्रश्नोत्तरी)

लेखकः—

व्याकरणायुर्वेदाचार्य—

श्रीस्वामिरामेश्वरपुरी

चौरवम्बा विद्याभवन

वाराणसी २२१००१

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक एवं वितरक)

चौक (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० नं० १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरध्वनि : ६३०७६

सर्वाधिकार सुरक्षित

१९८६ ई०

मूल्य ६-००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० नं० ११२६, वाराणसी २२१००१

दूरध्वनि : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ यू. ए., जवाहरनगर, बंगलो रोड

दिल्ली ११०००७

मुद्रक—

श्रीजी मुद्रणालय

वाराणसी

प्रश्नानामनुक्रमणिका

क्रमाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

१. नामतः स्फोटान्निर्दिश्य तत्स्वीकारे प्रमाणञ्च०	१
२. तत्राप्तोपदेशरूपः शब्दः प्रमाणम्०	२
३. तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशब्दत्वावच्छिन्नम्०	॥
४. तार्किकमतसिद्धशक्तिद्वयस्वरूपम्०	३
५. तार्किकमतसिद्धां शक्तिं व्युदस्य०	४
६. पदपदार्थयोर्वोधकभावनियामिका०	५
७. शब्दार्थयोस्तादात्म्यं वैयाकरणैः कथम्०	६
८. ईश्वरसङ्केतो न शक्तिरित्यत्र प्रमाणम्०	७
९. तत्त्वमस्यादिवाक्येऽखण्डार्थत्वम्०	९
१०. शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे वाचोयुक्तिं प्रदर्श्य०	॥
११. असाधुशब्देभ्यः कथं बोधः०	१०
१२. अपभ्रंशे शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं कुतो न०	११
१३. अपभ्रंशानां शक्तत्वं प्रातिपदिकत्वापत्तिम्०	१२
१४. साधुत्वस्य जातित्वं सयुक्तिकम्०	१३
१५. देशभाषादिशब्दानां टि-घु-भादिसञ्ज्ञाशब्दानाञ्च०	॥
१६. शब्दस्य चातुर्विध्यं निर्दिश्य सलक्षणम्०	१४
१७. नानार्थकशब्देष्वर्थतात्पर्यसन्देहे केन प्रकारेण०	१५
१८. लक्षणायाः स्वरूपं सोदाहरणं तद्बीजम्०	१७
१९. लक्षणायां किं बीजमिति सयुक्तिकम्०	१८
२०. बाधज्ञानसत्त्वेऽपि नाप्रामाण्यम्०	१९
२१. स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणेतिमीमांसकमतम्०	२०
२२. लक्षणाविषये ह्यर्थादिसिद्धान्तं विशदीकृत्य०	॥
२३. लक्षणां विना द्विरेफपदात्कथं भ्रमरबोधः०	२१
२४. व्यञ्जनायाः स्वरूपं किम्०	२२
२५. ननु कोऽसौ शक्त्याश्रयः शब्दः०	२३

क्रमाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
२६. कस्तावत्स्फोटपदार्थः०	२४
२७. पदस्फोटसाधिकां युक्तिम्०	२६
२८. स्फोटे सखण्डत्वमखण्डत्वं वा०	२७
२९. वर्णानामाशुतरविनाशित्वात्पूर्वापर्यं०	२८
३०. आकाशस्य शब्दगुणकत्वम्०	२९
३१. श्रोत्रादीन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं सफलम्०	३०
३२. अगृहीतसम्बन्धैरपि स्फोटव्यञ्जनम्०	३१
३३. शब्दस्य नित्यत्वं स्थिरत्वञ्च०	३२
३४. वर्णानामनित्यत्ववादिमतं स्वसिद्धान्तेन०	३३
३५. श्रावणप्रत्यक्षगोचरस्य वैखरीनादस्य न वाचकत्वम्०	३४
३६. बौद्धार्थेषु प्रमाणाभावेन कथं तेषां वाच्यत्वम्०	३५
३७. ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्नैयायिकैः किमर्थम्०	३६
३८. स्फोटस्य प्रणवरूपत्वं विशद्य०	३७
३९. पदानामसत्यत्वे प्रतिनिध्युच्छेदापत्तिः कथम्०	३८
४०. सर्वेषामपि ऋषीणां तत्त्वदर्शित्वे कथं तेषां मतविरोधः०	३९
४१. पदैरितरार्थान्वितस्वार्थबोधनं स्थलविशेषे वैयाकरणैरपि०	४०
४२. वर्णस्फोटपदस्फोटाभ्यां जातिस्फोटस्य गतार्थता०	४१
४३. जातिलक्षणे मतान्तराण्युल्लिख्य सप्रमाणं स्वमतम्०	४२
४४. मतान्तरनिराकरणपुरस्सरमाकाशत्वादिजातिः०	४३
४५. जातौ स्फोटत्वव्यवहारो विविच्य०	४४
४६. शाब्दबोधे आकाङ्क्षाज्ञानस्य सहकारिकारणत्वं कीदृशम्०	४५
४७. पराभिमतं योग्यतालक्षणं प्रदर्श्य शाब्दबोधे कारणम्०	४६
४८. बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभावे पुरुषद्वयप्रयुक्तयोः०	४७
४९. आसत्तेः शाब्दबोधे कारणत्वं सम्भवति न वा०	४८
५०. तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वम्०	४९
५१. मञ्जूषाकृतो नागेशस्य संक्षिप्तं जीवनवृत्तान्तम्०	५१
५२. प्रश्नपत्रसङ्ग्रहः	५४

॥ श्रीः ॥

लघुमञ्जूषा-रहस्यम्

वन्दे वन्दमनारतं मुनिचयास्वप्नोत्तमाङ्गाम्बुज-

स्तोमोपासितपादपद्मयुगलं साम्बं मृडं भक्तितः ।

कृष्णानन्दयतीश्वरं ह्यहमदावादस्थितं भास्वरं,

नामं नाममरं हृदाश्रयप्रदं सत्त्वितिवल्लभम्बुदम् ॥ १ ॥

वैयाकरणसिद्धान्तदर्शिकाया विशङ्कटाम् ।

मञ्जूषाया लघो रुच्यां प्राज्ञच्छात्रप्रतुष्टये ॥ २ ॥

प्रश्नोत्तरीं हि गूढार्थद्योतिनीत्यभिधां मुदा ।

रामेश्वरपुरीत्याख्यः परिव्राड् वितनोम्यहम् ॥ ३ ॥

प्रश्नः—नामतः स्फोटान्निर्दिश्य तत्स्वीकारे प्रमाणञ्चोत्तिष्ठ्य वर्णस्फोट-
वाक्यस्फोटयोः कतरो युक्तिसहः ? इति स्पष्टं निरूपयत ॥ १ ॥

उत्तरम्—शाब्दिकनये वर्णस्फोटपदस्फोटवाक्यस्फोटाखण्डपदस्फोटाखण्ड-
वाक्यस्फोटवर्णजातिस्फोटपदजातिस्फोटवाक्यजातिस्फोटभेदेनाष्टौ स्फोटाः 'स्फुट-
त्यर्थो यस्मात्' इति व्युत्पत्त्याऽर्थबोधजनकाः 'परा वाङ् मूलचक्रस्था' इत्यादि-
नानासाधकसिद्धा नागेशेनानेकयुक्त्या स्वीकृताः । तत्र वर्णस्फोटः शास्त्रमात्र-
प्रक्रियानिर्वाहको न त्वर्थबोधजनकः, शक्तिमत्त्वाभावात् । सति च शक्ति-
मत्त्वे 'घनम्, वनम्' इत्यादौ प्रतिवर्णमर्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वान्नलोपादिकार्यं
स्यात् । अतो वाक्यस्फोट एव लोकेऽर्थप्रत्यायकत्वेन शक्तिमान्, प्रमाणञ्चात्र
'पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्ती समर्थम्' इति न्यायभाष्यकृदुक्तमेव । एवञ्च
वाक्यस्फोटात्मकशब्दब्रह्मज्ञानं व्याकरणस्य मुख्यं प्रयोजनम् । अत एव च
वाक्यस्फोटात्मकब्रह्मण एव तात्त्विकता, तद्व्यतिरिक्तवस्तुनोऽस्तात्त्विकत्वात्-
सिद्धान्तरस्यामुख्यत्वम्' इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते ।

शास्त्रे प्रकृतिप्रत्ययादिव्युत्पादनन्तु—रेखागवयन्यायेन वास्तवस्फोटज्ञाता
र्थमेव । प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवात्तदन्वाख्यानस्य लघूप्रायेणाशक्यत्वाच्च
कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागं शास्त्रमात्रविषयमाचार्याः

परिकल्पयन्ति स्म, अवयवार्थबोधनद्वारा समुदायार्थबोधने एव ऋषीणां तात्पर्यादिति दिक् ॥ १ ॥

प्रश्नः—‘तत्रासौपदेशरूपः शब्दः प्रमाणम्’ इति ग्रन्थावतरणहेतुं प्रतिपाद्य ग्रन्थस्यास्यास्याशयं वर्णयतः ॥ २ ॥

उत्तरम्—व्याकरणशास्त्रस्य शब्दपरामर्शनिष्णाततयाऽभ्यहितत्वेऽपि ‘शब्दस्य प्रामाण्यमस्ति, न वा’ इति जायमानसंशयस्य शाब्दिकसरणिमनुसृत्य समुच्छेदस्यावश्यकतया नागेशस्तदाशयमादधानोऽमुं ग्रन्थमवतारितवान् । आशयस्तु—स्वीयानुभवप्रयोज्यवास्तववस्तुतत्त्वनिश्चयविशिष्टरागादिप्रयोज्य-तदप्रयोज्यान्यथाभाषणरहितपुरुषोपदेशस्यैव शब्दस्वरूपतया शब्दनिष्ठशक्तिज्ञाना-धीनोपस्थितिजन्यासन्निकृष्टार्थविषयकं यथार्थज्ञानं शाब्दी प्रमा, तत्करणत्वे सति शब्दत्वं शब्दप्रमाणस्य लक्षणम् । प्रत्यक्षादेः शब्दानुव्यवसायादेश्च तथात्वा-भावान्न शब्दप्रमाणत्वमिति दिक् ॥ २ ॥

प्रश्नः—‘तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्न-रूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः’ इति ग्रन्थस्य काऽऽवश्यकता ? वृत्तिवैशिष्ट्यञ्च कीदृशम् ? तद्व्यावृत्तयश्च काः ? कारणशरीरघटकवृत्तित्वं कीदृशम् ? जाति-रूपं कुतो न ? इति सर्वं स्पष्टतया समुपपादयन्तु ॥ ३ ॥

उत्तरम्—शब्दप्रमाणस्य लक्षणं यदि शब्दप्रमाकरणत्वं तर्हि सर्वस्याप्य गृहीतशक्तिकपुरुषादेः शब्दश्रवणे सति शब्दबोधापत्ति, स्यादतस्तद्वारणाय ‘तद्धर्मावच्छिन्नविषयशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्ति-विशिष्टज्ञानं हेतुः’ इति ग्रन्थमवतारयति’ ग्रन्थकारः । अत्रायमाशयः—‘घटोऽस्ति’ इत्यादिवाक्येभ्यो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशब्दबोधे घटपदनिष्ठवृत्तिज्ञाना-धीनघटत्वप्रकारकोपस्थितेरावश्यकतया घटपदनिष्ठवृत्तिज्ञानघटत्वप्रकारकघट-विशेष्यकोपस्थित्योश्च पृथक् पृथक् कारणत्वकल्पने गौरवमतो लाघवाद् विशिष्ट-स्यैव कारणत्वमङ्गीकरणीयम् । तथा च ‘समवायसम्बन्धेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिततन्निष्ठविशेष्यताशालिशब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्न तन्निरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानाधीनतद्धर्मावच्छिन्नोपस्थितिः समवायसम्बन्धेन कारणम्’ इति कार्यकारणभावः सम्पन्नः ।

तादृशवृत्तिवैशिष्ट्यञ्च ज्ञाने—‘स्वविषयकोद्वुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्य-

एतदर्थस्तु—यथा चक्षुरादीनां रूपादिविषयज्ञानजननेऽनादिः पुरुषयत्नानपेक्षा योग्यता तज्जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपा, तथा शब्दानामर्थेऽनादिः सम्बन्ध एव योग्यता, तद्वोधजनकतावच्छेदको धर्मः । सम्बन्धशब्दे योग्यतां प्रति बोधजनकतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतानिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः स एव योग्यता, सा च स्वाभाविक्येव । अनादिवृद्धव्यवहारपरम्परापरपर्यायाऽस्मदादिसमयगृहीतोक्तेश्वरसमयान्विश्रियते । यथा मातापुत्रयोजन्यजनकभावसम्बन्धस्य व्यवहारो निश्चायकस्तद्वत् । न तु जनकत्वमेव योग्यता, 'एतज्जननेऽयं योग्यः' इति व्यवहारात् । यतः शब्दस्यार्थे सम्बन्धे सति तत्प्रत्ययहेतुत्वमुपपद्यते तस्मादिति ।

अत्र तार्किकाः शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वीकारे मधुरशब्दस्य मुखावच्छेदेन समुच्चारणेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन मुखे मधुरशब्दस्य विद्यमानत्वे तत्तादात्म्यापन्नस्य मधुरपदार्थमोदकादेरपि विद्यमानतया मुखे माधुर्यापत्तिः, एवं वल्लिशब्दे समुच्चारिते तत्तादात्म्यापन्नस्य वल्लिशब्दार्थतेजोविशेषस्यापि सत्त्वान्मुखे ज्वलनापत्तिश्चेत्याहुस्तन्न, 'भेदसहिष्णुरभेदः' इत्यत्र 'वास्तवो भेदः' इति स्वीकारेणादोषात् । अभेदस्तु 'इतरेतराध्यासाच्छब्दार्थप्रत्ययानां भाषते' इति । अत एव च 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति योगसूत्रमपि सङ्गच्छते । भ्रमश्च न वास्तविककार्यनिर्वाहकः, शुक्ति रजतत्वेन जानता केनचित्पुरुषेण तया रजतकार्यं सम्पादयितुमशक्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु—बौद्धार्थस्यैव तादात्म्यम्, तत्र तार्किकादिमतेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन मुखे मधुरादेः सत्त्वेन माधुर्यादिप्रसङ्गात्कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणसत्ताया एव कार्यनियामकत्वेन शब्दस्य मुखेऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सत्त्वेन तदभिन्नार्थस्य तेन सम्बन्धेन तत्र सत्त्वेऽपि कारणतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन मुखे मधुरपदार्थमोदकादेः, वल्लिशब्दार्थतेजोविशेषस्य चाभावेन दोषाभावात् । अत एव 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति योगदर्शने 'वस्तुशून्यः' इत्यस्य 'बाह्यार्थरहितः' इति 'विकल्पः' इत्यस्य 'बुद्धिपङ्क्तिर्लपितः' इति चार्थः सङ्गच्छते । तथा च शशशृङ्गादिपदानां प्रातिपदिकादिकार्यम् । अतश्च 'कार्यकारणयोः समानदेशत्वनियमोऽपि भवति' इति दिक् ॥ ७ ॥

प्रश्नः—'ईश्वरसङ्केतो न शक्तिः' इत्यत्र प्रमाणमुल्लिख्य नादरूपस्फोटस्य अन्यत्वेनानित्यत्वं कुतो न ? इति लिखत ॥ ८ ॥

उत्तरम्—‘अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः’ इति, ‘इदं पदमिममर्थं बोधयतु’ इति च द्विविधरूपेश्वरसङ्केतस्य शक्तित्वे ‘अयमेतच्छब्दोऽत्रास्य शक्तिः’ इत्याकारकास्मदादिसम्बन्धिनः सङ्केतस्य शक्तितः पार्थक्येन लोके प्रसिद्धत्वादीश्वरसङ्केतस्य शक्तितो भिन्नत्वादेव न्यायवाचस्पत्ये ‘सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः सङ्केतः, तद्व्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहस्तत्सङ्केतः’ इत्युक्तम् । तथा च योगवाचस्पत्येऽपि ‘सर्वे च शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्थाः, इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां सम्बन्ध ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकः । अत एव नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति तान्त्रिकः’ इत्युक्तम् । न चैवं सर्वेभ्यः शब्देभ्यः सर्वार्थबोधः कथन्नेति वाच्यम्, तस्य सम्बन्धस्य योगिज्ञानगम्यतया तेषां योगवलेनोभयरूपपराप्रत्यक्षत्वेऽप्यस्मदादीनां तदसम्भवात् । नादरूपस्फोटस्य जन्यत्वेनानित्यत्वकथनं तु साहसमात्रम् । एवञ्च—

क्रियाशक्तिप्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् ।

प्रकृतेर्विन्दुरूपिण्याः शब्दब्रह्माभवत्परा ॥

इत्यनेन ‘शब्दब्रह्मरूपस्फोटस्यानित्यत्वम्’ इति न भ्रमितव्यम्,

सूक्ष्ममर्थेनाप्रविभक्ततत्त्वामेकां वाचमभिष्यन्दमानाम् ।

तामन्ये विदुरन्यामिव च नानारूपात्मनि सन्निविष्टाम् ॥

इति श्रुत्या यावत्सृष्टिस्थित्या, व्यवहारनित्यतया च नित्यत्वसिद्धेः ।

उक्तञ्च यथा महाभारतेऽपि—

प्राणापानान्तरे देवी वाग्वैनित्यं स्म तिष्ठति ।

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ॥

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धिनी ।

केवलं बुद्धद्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ॥

प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।

अविभागात् पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा ॥

स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ॥ इति ॥

तथा च ‘अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः’ इति हरिवंशेष्युक्तम् । एवम् ‘योग्यतालक्षणः सम्बन्धः’ इति कैयटस्य ‘शब्दस्य नित्यतया तन्निष्ठकारणतावच्छेदकस्यापि नित्यत्वम्’ इत्यर्थः, अतो न तद्विरोधः । अनेन सन्दर्भेण ‘मध्यमानादस्य स्फोटव्यञ्जकत्वमेव, न तु जनकत्वम्’ इति स्फोटस्य नित्यत्वं सिद्धयतीति दिक् ॥ ८ ॥

तत्र 'हि-' यद्यपि आर्या यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते, म्लेच्छास्तु प्रियङ्गी; तथाप्यार्यप्रसिद्धधेवलवत्त्वाद् वेदे दीर्घशूकपरतैव' इति सिद्धान्तितम् । न च शक्तिमत्त्वेनार्थवत्त्वात् साधुत्वं तेषां कुतो नेति वाच्यम्, शिष्टैर्धर्मबुद्ध्याऽप्रयोगात् । साधुत्वञ्च व्याकरणव्यङ्ग्योऽर्थविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदकजातिविशेषः । एतदेव च 'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुर्यभवति' इत्यनेन महाभाष्येऽपि भाष्यकारेणोक्तम् । तस्य च शिष्टप्रयोगकोशव्याकरणाद्यनुमापकम् । काव्ये च्युतसंस्कृतिदोषस्य दोषतावीजं तु—'साधुपदसमुदायमध्येऽसाधुपददर्शनेन विप्रसभायां चाण्डालदर्शनेनेव हृदयोद्वेगकरत्वमेव' इति दिक् ॥ ११ ॥

प्रश्नः—अपभ्रंशे शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं कुतो न ? इति गौतमीयमतो-
पष्टम्भकं प्रतिपादनीयम् ॥ १२ ॥

उत्तरम्—यथा 'इदं न रजतम्' इति बाधनिश्चयानन्तरं शुक्ती पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यते तथाऽपभ्रंशनिष्ठशक्त्यंशे कदापि कस्यापि व्यवहर्तुर्बाधादर्शनेनापभ्रंशे शक्तिग्रहस्य गौतमोक्तं भ्रमत्वं न युज्यते, असति बाधके प्रमात्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अत एव 'गौः' इत्यस्यार्थे गावी-गोणी-गोता-गोपोतलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः वर्तन्ते' इत्यर्थकम् 'गौरित्यस्य शब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः' इति भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव च धर्मार्थत्वं साधूनामुक्तं भाष्ये अपभ्रंशानामवाचकत्वे तु साधूनामर्थप्रत्यायनरूपस्याप्यपभ्रंशालम्ब्यदृष्टफलस्य सत्त्वेन धर्मरूपादृष्टफलकत्वकल्पनस्यासङ्गत्यापत्तिः स्यात् । एतेन अर्थाय ह्येते उच्यन्ते शब्दाः, न धर्माय' इति शबरस्वाम्युक्तमपास्तम् । जैमिनिनये—'प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्' इति सूत्रेण पूर्वपक्षं प्रदर्श्य 'अन्यायश्चानेकशब्दत्वम्' इति सूत्रेण सिद्धान्तपक्षो निरूपितः, अतः 'केचिदेव साधवो न सर्वे' इति मनसि निधाय 'तर्हि साधौ प्रयोक्तव्येऽसाधूच्चारणं कथम्' इत्याशङ्क्य 'शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम्' इति सूत्रेण प्रयत्नसाध्ये कार्ये प्रमादस्य दर्शनात्, यथा शुष्के पतिष्यामि' इति कर्दमे पतति तथा, 'साधौ प्रयोक्तव्येऽसाधोः प्रयोगः' इत्युक्तम् नन्वपभ्रंशानामर्थवत्त्वस्वीकारेऽपि गवार्थबोधनाय 'गौः' इति प्रयोक्तव्ये 'गावी गोणी' इत्यादीनामिव गगर्यादीनामपि प्रयोगः कुतो न स्यादिति चेन्न, अर्थसाम्यैकदेशसाम्योभयसत्त्वदशायामेवापभ्रंशस्य तदर्थबोधनाय

प्रयोगस्य 'तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्' इति जैमिनिसूत्राद् बोधनेन गगर्यादीनामेक-
देशतः साम्यत्वेऽप्यर्थतः साम्याभावेन गवार्थे प्रयोगाभावात् । अर्थसाम्याग्रहणे
तु गवार्थे गोपादीनामवयवसाम्यवतां प्रयोगापत्तिः । एवमेकदेशसाम्याग्रहणेऽपि
'अश्मकैरागच्छामि' इति प्रयोगात् 'अश्मकेभ्यः' इत्यथर्वगतिरिष्टापि न साम्प्रतं
सम्पद्येत । तत्साम्यग्रहणे च विभक्तिभागस्य व्यत्ययेऽपि प्रकृतिरूपैकदेशस्य
साम्याद् भवति तदर्थे तत्प्रयोग इति ॥

प्रश्नः—अपभ्रंशानां शक्तत्वे प्रातिपदिकत्वापत्तिमुपपाद्य सिद्धान्तं
दर्शयत ॥ १३ ॥

उत्तरम्—ननु 'गगरी' इत्याद्यपभ्रंशानां शक्तत्वेऽर्थवत्त्वात् 'अर्थवदधातु-
रप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत्;
इष्टापत्तेः । अत एव 'यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः, ते तत्र भवन्तः
'यद्वानस्तद्वानः' इति प्रयोक्तव्ये 'यर्वाणस्तर्वाणः' इति प्रयुज्यते, 'याज्ञे कर्मणि
पुनर्नापिभाषन्ते' इति भाष्येऽप्युक्तम् । तत्र 'यर्वाणस्तर्वाणः' इति णान्ताज्जसि
प्रयोगाङ्गीकारादेव रूत्वादिसिद्धिः 'बभूवुः' इत्यनेन समानाधिकरण्यञ्चोपपद्यते ।
ननु गगरीशब्दादिभ्योऽपि स्वाद्युत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न, प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि
शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वे एव साधुत्वस्वीकारात् । गगरीत्यादीनां च 'घटः'
इत्यस्यैवापभ्रंशत्वेन ततो न स्वाद्युत्पत्तिः । केचिच्च 'गगरीम्' इत्यादि प्रयुज्यते ।

नागेशस्तु—'साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे' इति भाष्योक्तेः 'अर्थवत्त्वेन साधूना-
मेव संज्ञाविधाबुद्देश्यत्वम्' इति नासाधुषु प्रातिपदिकसंज्ञा । तथा च 'यर्वाण-
स्तर्वाणः' इत्यादौ सुबप्यसाधुरेव । श्रुतौ त्वसाध्वानुकरणस्यापि साधुत्वान्न दोषः ।
प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात् केवलानामेषामसाधुत्वं बोध्यते । अत
एव 'परश्च' इति सूत्रभाष्ये 'प्रकृतिपर एव प्रत्ययः, प्रत्ययपरैव च प्रकृतिः' इति
नियमेन साधूनामेव प्रत्ययविधाबुद्देश्यत्वेन प्रकृतित्वम् । तथा चापभ्रंशानां
शास्त्रविहितत्वाभावादसाधुत्वं सुलभम् । खण्डशक्तिबोधनद्वारैश्च समुदायसाधुत्व-
बोधकं व्याकरणम्, अर्थवत्त्वबोधनवत् । एवञ्च भाषानुसारेण क्रियमाणनामोत्तरं
विभक्तिरप्यसाधुरित्याह । अतश्च भाष्ये 'समानायामर्थावगती शब्दैश्चापशब्दैश्च
तत्र शास्त्रेण धर्मेनियमः' इत्युक्तम् । हरिरपि 'असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चि-
दिष्यते' इति पूर्वाद्धेनापभ्रंशानामवाचकत्वमभिधाय 'अस्तु वापभ्रंशादर्थविगमः',
शास्त्रेण तु साधुभिरेवार्थो बोद्धव्यो नासाधुभिरेवं हि क्रियमाणमभ्युदयकारि

भवतीति पुण्यपापनियमः क्रियते' इत्यर्थम् 'वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्य-
पापयोः' इत्यनेनोक्तवादिति दिक् ॥ १३ ॥

प्रश्नः—साधुत्वस्य जातित्वं सयुक्तिकं सप्रमाणञ्च लिखत ॥ १४ ॥

उत्तरम्—ननु साङ्ख्यलक्षणस्य कत्वादिना साधुत्वे सत्त्वात् तत्र जातित्वं
कथमिति चेन्न, ययोजात्योः परस्परासामानाधिकरण्येनैव सिद्धिः परस्परमाश्रय-
भेदकता च लोकसिद्धा, तयोः साङ्ख्यस्यैव दोषत्वात् । आश्रययोर्भेदभङ्ग एव
साङ्ख्यदूषकताबीजम्, यथा 'नरत्वसिंहत्वयोः' इत्यत्र 'नरत्वाश्रयोऽन्यः, सिंहत्वा-
श्रयोऽन्यः' इति भेदस्य सिद्धिः । ययोस्तु सामानाधिकरण्येनैव सिद्धिस्तयोः
समानाधिकरण्यस्य व्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योः साङ्ख्यस्यैवादोषत्वम् । यथा
पृथिवीत्वद्रव्यत्वयोः समावेशस्यादूषकत्वम् । ननु स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदक-
तया मूर्तत्वं जातिः तत्साङ्ख्यात् भूतत्वं न जातिः, भूतत्वस्योपाधित्वात् ।
तत्साङ्ख्येन मूर्तत्वस्य जातित्वे न बाधकमिति तार्किकमतं समीचीनमिति चेन्न,
'साङ्ख्यमुपाध्योरपि दोषाय, यदि तत्राप्याश्रयभेदभङ्गप्रसङ्गः' इति श्रीहर्षकृत-
न्यायमतखण्डनावसरे खण्डनखण्डखाद्ये स्पष्टत्वात् । न तु साङ्कर्यस्य सर्वथा-
जात्यभावकल्पकत्वम्, मानाभावात् । एवञ्च भूतत्वमूर्तत्वे, पृथिवीत्वशरीरत्वे
च जातिरूपे एव, क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वादेरिव भूतादि-
पदशक्यतावच्छेदकतया भूतत्वादेरपि जातित्वात् नहि कारणतावच्छेदकतयैव
जातिसिद्धिः, न शक्यतावच्छेदकतया' इति राजाज्ञास्ति । अत एव 'जलपद-
शक्यतावच्छेदकतया जलत्वं जातिः' इति वदर्थमानः ।

मीमांसकमतेऽप्यसति बाधके, समनियतधर्मान्तराभावे च लाघवाच्छक्यता-
वच्छेदकतयैव जातिसिद्धिः सुवचा । किञ्च भौतिकसृष्टिकारणतावच्छेदकतया
भूतत्वजातिसिद्धिः । एवं गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया शरीरत्वजाति-
सिद्धिरिति ।

प्रश्नः—देशभाषादिशब्दानां टि-धु-भादि संज्ञाशब्दानां च साधुत्वं न वा ?
इति युक्तियुक्तं प्रतिपाद्य संज्ञाशास्त्रस्य विधित्वं नियमत्वं वा ? इति प्रति-
पादयत ॥ १५ ॥

उत्तरम्—ननु देशभाषानुसारेण कृतानाम् 'कुञ्ची, मञ्ची' इत्यादिनाम्नाम-
साधुत्वमिव टि-धु-भादिसंज्ञाशब्दानामसाधुत्वं कुतो नेति चेन्न, शिष्टप्रयुक्त-
त्वात् । न च 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति सिद्धान्तात् संज्ञासूत्राणां नियामकतया

विधित्वाभावादाधुनिकसंज्ञात्वासङ्गतिरिति वाच्यम्' तेषामज्ञातशक्तिज्ञापकसंकेत-
रूपतया विधित्वेन नियामकत्वासम्भवात् । सर्वार्थवाचकत्वं तु योगिदृष्ट्या,
तेषामेव विशिष्य सकलार्थशब्दज्ञानसम्भवात् । सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगि ।

यत्तु प्राञ्चः—व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो ङित्यादिषु गवादिवत् ॥

वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।

अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इत्युभियुक्तोक्त्या 'नियामकत्वमेव संज्ञाशास्त्राणाम्' इत्याहुस्तत्र, तस्य
'सङ्केते कृते तत्तत्सङ्केतज्ञानरूपप्रकरणवशात् तस्यैवोपस्थितिः, नान्यस्य' इति
फलितं नियमपरत्वात् । पाणिन्युपदेशरूपसङ्केतग्राह्यत्वेन संज्ञानामनित्यत्वव्यव-
हारोऽपि भवति । वाचकताबोधकत्वे तदनुपपादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यता-
हानिः । तेष्वेव वृद्धिपदवाच्यत्वोपदेशे वकित्रच्छाया एव नियामकत्वाच्च यदृच्छा;
शब्दत्वव्यवहारः । देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाम्नः 'अमुकशर्मा आयुराशास्ते'
इत्यादिसूक्तवाकादौ सङ्कल्पादौ चोल्लेखस्तु बर्बराणां भ्रान्त्यैव । अत एव
'घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यं कृतं कुर्यान्न तदिधतम्'
इति गृह्यसूत्रोक्तनाम्नैव साधुना तदुचितमिति ।

प्रश्नः—शब्दस्य चातुर्विध्यं निर्दिश्य सलक्षणं तद्भेदान् निर्दिशत ॥ १६ ॥

उत्तरम्—^{२१ विच मय विद्वय}रूढियोगयोगरूढिस्वरूपशक्तेस्त्रैविध्येऽपि शब्दानां चातुर्विध्यं
प्रतिफलति, रूढयौगिकयोगरूढरूढयौगिकभेदात् । तत्र रूढत्वं नाम शास्त्रीया-
वयवशक्तिनिरपेक्षसमुदायशक्तिप्रयोज्यार्थबोधकत्वम् । यथा मणिनूपुरादिशब्देषु ।
तत्र 'मण्यते यः स मणिः' इति शास्त्रीयव्युत्पत्तावपि शास्त्रीयावयवार्थशक्तिनैर-
पेक्ष्येणैव शब्दस्य समुदायशक्त्या मणित्वजातिविशेषावच्छिन्नबोधकत्वम् । एवं
नूपुरशब्देऽपि 'नुवति पुरम्' इति शास्त्रीयविग्रहेऽपि शास्त्रीयावयवार्थशक्तिनिर-
पेक्षापुरस्सरमेव नूपुरशब्दस्य समुदायशक्त्या नूपुरत्वजातिविशेषावच्छिन्नचरण-
भूषणबोधकत्वम् ।

यौगिकत्वञ्च—शास्त्रकल्पितावयवार्थनिरूपितशक्तिमात्राधीनार्थबोधकत्वम् ।
यथा पाचकादिपदे । तत्र हि पच्ण्वल्लूपावयवार्थपाकाश्रयरूपतत्तदर्थनिरूपि-
तावयवशक्तिमात्राधीनपाककर्तृबोधकत्वम् । योगरूढत्वञ्च—शास्त्रकल्पितावय-
वार्थसहकृतसमुदायविशेषार्थनिरूपितशक्त्यधीनार्थबोधकत्वम् । यथा पङ्कजादि-

पदे । तत्र हि 'पङ्काज्जायते यत्तत्पङ्कजम्' इति व्युत्पत्त्या निष्पन्नपङ्कजशब्दस्य पङ्कजनिकर्तृरूपावयवार्थसहकृत-पदमत्वावच्छिन्नात्मकसमुदायविशेषार्थनिरूपित-शक्त्यैव पङ्कजनिकर्तृताविशिष्टपदमत्वावच्छिन्नबोधकत्वम् । ननु केवलावयव-शक्त्यधीनपङ्कजनिकर्तृबोधानन्तरं लक्षणयैव पदरूपविशेषार्थस्य बोधसम्भवात् कथं तत्रावयवार्थसहकृतसमुदायविशेषार्थनिरूपितशक्त्यधीनविलक्षणपदमबोध इति चेन्न, लक्षणाबीजस्य तात्पर्यानुपपत्तेः सम्बन्धानुपपत्तेर्वाभावात्लक्षणाधीनपदमार्थबोधनस्याशक्यत्वात् । रूढयोगिकत्वञ्च—समुदायनिरपेक्षावयवार्थावयवार्थनिरपेक्षसमुदायविशेषार्थान्यतरार्थनिरूपितशक्त्यधीनार्थबोधकत्वम् । यथाऽश्वगन्धामण्डपोद्भिदादिपदेषु । तत्र ह्यश्वगन्धाशब्दस्य । क्वचन समुदाय-विशेषार्थोषधिविशेषनिरूपितशक्त्यधीनोषधिवोधकत्वम्, कुत्रचिच्चाश्वगन्धासदृशगन्धवदात्मकावयवार्थनिरूपितशक्त्यधीनवाजिशालाबोधकत्वम् । एवं कुत्रचिन्मण्डपपदस्य समुदायगृहविशेषार्थनिरूपितशक्त्या गृहविशेषबोधकत्वम्, कुत्रचिच्चावयवार्थनिरूपितशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधकत्वम्, एवं कुत्रचिदुद्भि-त्पदस्य समुदाययागविशेषार्थनिरूपितशक्त्या यागविशेषबोधकत्वम् कुत्रचिच्चावयवार्थनिरूपितशक्त्योद्भेदनकर्तृरूपलतादिबोधकत्वम् । यत्र च 'भूमौ पङ्कजमुत्पन्नम्, कल्हारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेषु' इत्यादौ पङ्कजादिपदेन तात्पर्यग्रहाधीनकेवलयोगार्थस्य केवलसमुदायार्थमात्रस्य वा बोधोऽभिप्रेतस्तत्र लक्षणयाऽप्रसिद्धशक्त्या वाऽभिप्रेतार्थो विज्ञातव्यः । यद्यपि वैयाकरणाः 'अर्थभेदाच्छब्दभेदः' इति मते रूढयोगिकशब्दस्य योगिकरूढयोरन्तर्भावं विधाय शब्दस्य त्रैविध्यमिच्छन्ति, तथापि 'अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यम्' इति मते स्पष्टप्रतिपत्तयेऽतिरिक्ततया तस्य चातुर्विध्यमप्युक्तं भवतीति दिक् ॥ १६ ॥

प्रश्नः—नानार्थकशब्देष्वर्थतात्पर्यसन्देहे केन प्रकारेणैकतरार्थनिर्णयः ? इति सप्रमाणं सोदाहरणञ्च निरूपयन्तु ॥ १७ ॥ २॥ इति तात्पर्यनिर्णयः ॥ १७ ॥

उत्तरम्—नानाशक्तिप्रयोज्यनानाधर्मावच्छिन्नार्थबोधकनानार्थशब्दे समुच्चारिते स्वनिष्ठतावच्छक्त्या तावदर्थानामुपस्थितौ 'प्रकृते कस्यार्थस्य बोधे तात्पर्यम्' इति सन्देहे संयोगविप्रयोगादयः समुपस्थाय तत्तदर्थतात्पर्यं परिच्छिन्दन्ति । यथा च—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यी देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

इत्युक्तं हरिणा । एते संयोगादयो नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्तानवच्छेदे सन्देहे सति तदपाकरणद्वारा विशेषार्थनिर्णयिकाः । अर्थात् 'उपस्थितानामने-
केषामेकतरमात्रार्थनिर्णयद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबोधजनकाः' इत्यर्थः ।
न चैतेषां व्याधिकरणत्वात् कथं वक्तृतात्पर्यकत्वमिति वाच्यम्, 'अत्र
सामर्थ्यमेवैकं मुख्यं निर्णायकम् । संयोगादयस्तद्व्यञ्जकप्रपञ्चः, तैः सामर्थ्यस्यै-
वाभिव्यक्तेः' इति सिद्धान्तात् । न चैवं हरिविरोधः स्यादिति वाच्यम्, अत्र
सिद्धान्ते 'मुख्यम्' इत्यनेन 'गौणं तेषामपि सम्भवति' इति स्वीकारात् ।

एतेषामुदाहरणन्तु—'सवत्सा घेनुः', 'अवत्सा घेनुः' इति संयोगविप्रयोगयोः ।
अत्रावत्सापदं सम्भावितवत्सां बोधयति । साहचर्येण 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र
'उभयोर्युगपदेव नियमनम्' इति नान्योन्याश्रयः । सदृशलक्षणया 'रामार्जु-
नगतिस्तयोः' इत्यत्र 'रामार्जुनयोरिव तयोरगतिः' इति कस्यचिदुपमाया
विरोधाद् भागवकार्तवीर्ययोर्बोधः । एवम् 'अञ्जलिना जुहोति', 'अञ्जलिना
सूर्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशादञ्जलिपदस्य तत्तदाकाराञ्जलिपर-
त्वम् । प्रकरणेन 'सैन्धवमानय' इत्यस्य भोजनवेलायां लवणबोधकत्वम्, यात्रा-
वेलायाश्चाश्वबोधकत्वम्, लिङ्गं तावत्सम्भाव्यमानधर्मविशेषस्तेन 'अवताः शर्करा
उपधाति' इत्यादौ 'तेजो वै घृतम्' इति स्तुतिरूपाद् धर्मविशेषादवताशब्दस्य
घृतसाधकाञ्जनपरत्वम्, न तु जलसाधकाञ्जनपरत्वम् । अन्यसन्निधेः 'रामो
जामदग्न्यः' इत्यत्र जामदग्न्यपदसान्निध्याद् रामः परशुरामः, सामर्थ्यात्
'अभिरूपाय कन्या देया' इत्यादौ 'अभिरूपवराय' इति प्रतीयते । औचित्यस्य
'यश्च निम्बं परशुना' इत्यादादौचित्यात् 'परशुना' इत्यस्य च्छेदनार्थत्वम् ।
राजधानीरूपदेशात् 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्यस्य परमेश्वरपदं राजबोधकम् । सम-
भिध्याहृतपदार्थाश्रयीभूतकालेन रात्र्यात्मकेन 'चित्रभानुभाति' इत्यस्य चित्रभानु-
पदेन रात्रौ बल्लेर्बोधः, दिनात्मकेन तादृशकालेन च सूर्यस्य बोधः । व्यक्तिः
स्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वाद्यन्यतरूपशब्दस्वभावोपस्थितिस्तया 'मित्रो भाति, मित्रं
भाति' इत्यादौ क्रमशः सूर्यसुहृदोर्भातिं मित्रशब्देन । उदात्ताद्यन्यतरमस्वरेण
'स्थूलपृषतीम्' इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरात् 'स्थूलानि पृषन्ति यस्यां सा' इति
विग्रहनिष्पन्नबहुव्रीहिसमासशब्दः समासान्तोदात्तस्वरेण च 'स्थूला चासी

पृषती' इति विग्रहनिष्पन्नसमानाधिकरणतत्पुरुषसमासशब्दो निश्चीयते । एवम् 'प्रणायकः' इत्यत्र णत्वात्प्रणयनक्रियाकर्तुः, 'प्रनायकः' इत्यत्र प्रगतनायकदेशस्य च बोधः । क्वचित्प्राकरणिकार्थबोधोत्तरं वक्तुब्रूद्व्यवैशिष्ट्यप्रतिभादिसहकारेण द्वितीयार्थस्य बोधः । यथा शालकादिप्रयुक्तात् 'सुरभि मांसम्' इत्यादेद्वितीया-श्लीलार्थबोधोऽपीति दिक् ॥ १७ ॥

प्रश्नः—लक्षणायाः स्वरूपं सोदाहरणं तद्वीजं तद्भेदांश्चोपपाद्य ग्रन्थकारोक्त-युक्तिभिस्तस्या अनावश्यकत्वं स्फुटीक्रियताम् ॥ १८ ॥

उत्तरम्—स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणा । सा च गौणीशुद्धाभेदेन द्विधा । स्वनिरूपितसादृश्याधिकरणत्वसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका गौणी, स्वनिरूपितसामीप्याद्यधिकरणत्वसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका शुद्धा । प्रकारान्तरेण शुद्धैव लक्षणाऽजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थाभिदेन द्विविधा भवति । तत्र स्वार्थसंवलितपरार्थाभिधायिकाऽजहत्स्वार्था । तेन 'छत्रिणो यान्ति, कुन्ताः प्रवि-शन्ति, यष्टीः प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्षयताम्' इत्यादौ छत्रिसहितसेना-कुन्ता-स्त्रसहितपुरुषयष्टिसहितपुरुष-काकसहितसर्वदध्युपघातकानां बोधः । स्वार्थपरि-त्यागेनेतरार्थाभिधायिका च जहत्स्वार्था । तत्परित्यागश्च शक्यार्थस्य लक्ष्यार्था-न्वयिनाऽनन्वयित्वम् । तेन 'गां बाहीकं पाठय' इत्यत्र गोसदृशलक्षणायामपि न गोस्तदन्वयिपाठक्रियान्वयित्वम् । तथा च—

तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्तत्सामीप्यात्तथैव ।

तत्साहचर्यात्तादाय्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः ॥

इत्युक्तेरियं तात्स्थ्यादिनिमित्तिका । यथा 'मञ्चा हसन्ति, ग्रामः पलायतिः' इति, 'सिंहो माणवकः, गोर्वाहिकः' इति, 'गङ्गायां घोषः' इति, 'यष्टीः प्रवेशय' इति, 'स्थूणा इन्द्रः' इति च क्रमेणोदाहरणानि । अत्र केचिदन्वयाद्यनुपपत्ति-प्रतिसन्धानमेव लक्षणाबीजमित्याहुस्तत्र, वस्तुतस्तत्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यैव तद्वीजत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ घोषादिपदे एव मक-रादिलक्षणापत्तिः, तावताप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात् । एवम् 'गङ्गायां पापी गच्छति' इत्यादौ गङ्गापदस्य नरके लक्षणा स्यात् । मम तु भूतपूर्वपापवच्छिन्न-लक्षकत्वे तात्पर्यान्नोक्तदोषः । सर्वत्र तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणोपपत्तावन्वयानुप-पत्तेस्तद्वीजत्वे मानाभावो गौरवश्च ।

वृद्धास्तु—'विशिष्टार्थबोधकशब्दस्य पदार्थकदेशे लक्षणा जहदजहत्लक्षणा' इत्याहुः । यत्र वाच्यार्थे किञ्चिदंशत्यागः, किञ्चिदंशपरिग्रहश्च तत्रैवेयम् । यथा—

‘तत्त्वमसि’ इत्यत्र तत्पदस्य सर्वज्ञत्वावच्छिन्ने, त्वम्पदस्य चाल्पज्ञत्वावच्छिन्ने चैतन्ये शक्तिस्तत्र सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वरूपयोरुपाध्योस्त्यागेन प्रपञ्चे तुच्छत्वग्रहद्वारा चैतन्ययोरभेदो बुध्यते । अन्ये तु—‘स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणा’ इति स्वीकारेण ‘गभीरायां नद्यां घोषः’ इति सिद्धम् । तत्र गभीरपदं तीरलक्षकम् । ‘नद्याम्’ इत्यनेनानन्वयापत्तेः । अत एव च नदीपदं न तीरलक्षकम्, गभीरपदार्थानन्वयापत्तेः । एवञ्च ‘समुदायबोध्यो गभीरत्वविशिष्टनदीपदार्थः, तत्सम्बन्धो लक्षणा’ इत्याहुः । द्विरेफपदस्य ‘स्वलक्ष्यभ्रमरशब्दवाच्यार्थे लक्षणायां लक्षितलक्षणा’ इति वृद्धानां व्यवहारः, तत्र ‘द्वौ रेफौ यस्मिन्’ इति बहुव्रीहिणा द्विरेफपदबोध्यं यदभ्रमरपदं तद्वाच्यत्वस्य पुष्परसास्वादकर्तृकृष्णवर्णजन्तुविशेषे सत्त्वात् ।

आलङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धप्रकारेण पुनर्लक्षणा द्विधा, ‘प्रयोजनवती, निरूढा च’ इति भेदात् । तत्रासति प्रयोजने शक्यसम्बन्धो निरूढा, अनादितात्पर्यविषयत्वात् । यथा ‘त्वचा ज्ञातम्’ इत्यत्र त्वक्पदस्य त्वगिन्द्रिये ईश्वरस्यानादितात्पर्यम् ।

नैयायिकास्तु—‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र तीरे गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनम्, ‘गोर्वाहीकः’ इत्यत्र सादृश्यं लक्ष्यतावच्छेदकं गवाभेदप्रत्ययः प्रयोजनम्, ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादौ भीतिपलायनवाक्ये कुन्तगततीक्ष्णताप्रतीतिः प्रयोजनमित्याहुस्तत्र, ‘सति तात्पर्ये सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इति भाष्यसिद्धान्तेनैव सिद्धे लक्षणाया अस्वीकारात्, वृत्तिद्वयावच्छेदकद्वयकल्पने गौरवात् । ननु गङ्गापदात्कथं तीरबोध इति चेन्न, गङ्गादिपदानां प्रवाहादौ प्रसिद्धायाः, तीरादावप्रसिद्धायाश्च शक्तेरभ्युपगमात् । तत्राऽऽमन्दबुद्धिवेद्यात्वं प्रसिद्धात्वम्, सहृदय-हृदयमात्रवेद्यात्वं चाप्रसिद्धात्वम् । न चैव घटपदात्पटप्रत्ययः किन्न स्यादिति वाच्यम्, ‘सति तात्पर्ये सर्वे सर्वार्थवाचकाः’ इत्युक्त्याऽत्र तात्पर्याभावात् । तात्पर्य-श्चात्रैश्वरं देवतामहर्षिलोकवृद्धपरम्परातोऽस्मदादिभिलम्ब्यमिति दिक् ॥ १८ ॥

प्रश्नः—लक्षणायां किं बीजम् ? इति सयुक्तिकं प्रतिपादनीयम् ॥ १९ ॥

उत्तरम्—शक्तिज्ञानाधीनशक्यार्थोपस्थितौ तद्विषयकान्वयबोधे जाते तस्मिन् वक्तृतात्पर्याविषयत्वेनाप्रामाण्यज्ञाने सति लाक्षणिकार्थबोधः, शक्यार्थबोधं विना तात्पर्यविषयत्वज्ञानासम्भवात् । अतः ‘तात्पर्याग्रह एव लक्षणाबीजम्’ इति सिद्धान्तः ।

तार्किकास्तु—‘गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धि तीरम्’ इति सम्बन्धज्ञानं विना

लक्ष्यार्थान्वयस्यासम्भवात् 'सम्बन्ध एव लक्षणा' इत्याहुः । ननु तीरतीरत्वयोरेकस्य प्रवाहसम्बन्धस्यासम्भवाद् वाक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न स्यादिति चेन्न, अत्र पक्षेऽपि 'संयोगसंयुक्तवृत्तित्वरूपसम्बन्धरूपा एका लक्षणा' इति स्वीकारेणादोषात् । एवञ्च 'लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणा भवत्येव' इति ज्ञेयम्, विशेषणं संयोगारोपो वा ।

दीधितिकारस्तु—'लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणा, तीरतीरत्वाभ्यामनारोपितैकसम्बन्धस्यासम्भवात् । तीरादिविशेष्यगतसम्बन्धज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकताया लक्ष्यतावच्छेदकप्रकारकलक्ष्यबुद्धित्वे स्वीकारेणालक्ष्यस्यैव भानम्' इत्याहुः ।

मीमांसकास्तु—'शक्यादशक्योपस्थितिलक्षणा' इति सिद्धान्तात् 'उक्तसम्बन्धज्ञानजन्या तदुपस्थितिरेव लक्षणा' इत्याहुः । तनु तीरोपस्थितेः पदजन्यत्वाभावात् कथं शाब्दबोधविषयतेति चेन्न 'शक्यार्थबोधे एव तथा नियमेन लक्ष्यार्थबोधे पदार्थोपस्थितेरेव नियामकत्वात् । एतन्मते तीरस्य गङ्गापदार्थत्वाभावात् तत्र सप्तम्यर्थान्वयानापत्तिः । न चोपस्थितेरर्थनिष्ठत्वाल्लक्षणायाः शब्दधर्मत्वानापत्तिरिति वाच्यम्, लक्षणाविषयतीरसम्बन्धप्रवाहवाचकत्वसम्बन्धेनास्याः पदनिष्ठत्वाङ्गीकारात् । न चैवमपि वृत्तिभूतलक्षणाया नेदं लक्षणं योग्यम् । उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः, न तूपस्थितिरेवेति वाच्यम्; शाब्दबोधजनकपदपदार्थसम्बन्धस्यैव वृत्तित्वात् । एवञ्च तन्मतेऽपि स्फुटमेव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा । पदादपि शाब्दबोध एव, न तु स्मृतिरिति तेषामाशयः । यत्र 'कमलानि कमलानि' इत्यादौ सौरभविशिष्टकमलबोधस्तत्रापि विशिष्टे लक्षणेति दिक् ॥ १९ ॥

प्रश्नः—बाधज्ञानसत्त्वेऽपि नाप्रामाण्यमिति युक्तियुक्तं सन्दर्भपूर्वकं निरूपणीयम् ॥ २० ॥

उत्तरम्—ननु 'गङ्गायां घोषः' इत्यादावारोपितगङ्गात्वेन बोधेऽपि तस्य बोधस्य भ्रमत्वाच्छास्त्रज्ञानवतां सर्वथा भ्रमत्वेन ज्ञानाच्च गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरूपफलं न सिद्धयेदिति चेन्न, मध्ये व्यञ्जनया मुख्यगङ्गापदार्थाभेदस्यापि प्रतीतेः, व्यञ्जनाजन्यबोधे च बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । न च तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववृत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् कथं तज्ज्ञानस्य प्रमात्वम् ? 'शङ्खः पीतः' इत्यादिबुद्धिवदिति वाच्यम्, शब्दानुपपत्तिमूलकारोपितार्थबोधे

बाधज्ञानेन नाप्रामाण्यग्रहो जन्यतेऽनाहार्यस्यैव प्रतिबध्यत्वात् । अत एव समूहरूपा-
रोपेणाधिश्रयणाद्यवयवमात्रबोधेऽपि 'पचति' इत्यादिजन्यबोधेनाप्रामाण्यग्रहः ।

अत्रार्थे प्रमाणञ्च—'सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाध-
नाधिपत्येभ्यो ब्रह्मणवाककटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटाक्षपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदु-
पचारः, इति गौतमसूत्रमेव । एवञ्च 'गौर्वाहीकः' इत्यादावपि साधारणधर्मजडत्वा-
दिरूपेण निमित्तेन बाहीकस्यारोपितगोत्वेन बोधः । ततो व्यञ्जनया मुख्यगवाभेद-
प्रतीतिः प्रयोजनम् । तत एव च चमत्कारः, आद्यबोधे तु न चमत्कारः, तत्र
भ्रमत्वज्ञानात् । अत एव 'गौर्वाहीको जडः' इत्यादौ न पौनरुक्त्यमिति दिक् । २० ।

प्रश्नः—'स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा' इति मीमांसकमतं युक्तियुक्तमुपपाद्य
तत्रापतितं तार्किकमतं खण्डयत ॥ २१ ॥

उत्तरम्—वृद्धमीमांसकास्तु—वाक्यार्थोऽपि वाक्यज्ञाप्यो भवति । तेन
वाक्यस्य स्वज्ञाप्यसम्बन्धेनोद्बुद्धशक्तिसंस्कारतो बोधो लक्षणा, 'गभीरायां नद्यां
घोषः' इत्याद्यनुरोधात् । तत्र हि गभीरपदेन तीरलक्षकम्, नद्यासहानन्वयापत्तेः ।
नापि नदीपदं तीरलक्षकम्, गभीरसामानाधिकरण्यासम्भवात् । नापि पदद्वयं
तीरलक्षकम्, 'गभीरतीरेनदीतीरः' इति बोधेऽपि 'गभीराभिन्ननदीतीरः' इति
विशिष्टबोधानापत्तेः । नापि नदीपदं गभीरनदीतीरलक्षकम्, गभीरपदं तात्पर्य-
ग्राहकम्, विनिगमनाविरहात् । साक्षात्सम्बन्धस्तु न विनिगमकः, शुक्लादि-
शब्दवद् गभीरशब्दस्यापि नित्यं गुणाबोधकतया तेनापि साक्षात्सम्बन्धस्यैव
सत्त्वात् । अत एव समुदाये सा स्वीकार्या । एवञ्च 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'
इत्याद्यर्थवादवाक्यस्य 'वायुदेवताकं कर्म प्रशस्तम्' इत्याद्यर्थे लक्षणासिद्धिरि-
त्याहुः । तार्किकास्तु—एवं सत्यपभ्रंशेऽपि स्वबोधसत्त्वाल्लक्षणापत्तिः । अतः
स्वशक्यसम्बन्धरूपस्यैव लक्षणेष्वेवैत्याहुस्तत्र, 'साधयन्ती सखि ! सुभगम्'
इत्याद्यर्थकम् 'साहेति सहि सुहम्' इत्यादिप्राकृतपद्यं 'मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया
शत्रुत्वमाचरितम्' इति लक्षयति । अतः काव्यप्रकाशकारेणापभ्रंशेऽपि लक्ष-
णाया इष्टत्वात् । ज्ञापकत्वञ्च 'अर्थबोधकतापर्याप्त्यधिकरणत्वम्' इति न
प्रत्येकं वर्णेषु सा । लक्षयतावच्छेदकत्ववल्लक्षकतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुभूतायां
पदघटितानुपूर्व्या स्वीकारे बाधकाभाव इति दिक् ॥ २१ ॥

प्रश्नः—लक्षणाविषये हर्षादिसिद्धान्तं विशदीकृत्य लाक्षणिकपदस्य साधुत्वं
सप्रमाणं लिखत ॥ २२ ॥

उत्तरम्—‘आरोपितशक्यतावच्छेदकरूपेण शक्यैव तत्पदवाक्यत्वेन प्रसिद्धाप्रसिद्धव्यक्तिबोधे, व्यक्तिविशेषबोधे, वा लक्षणा’ इति व्यवहारो ह्यादि-सिद्धान्तसिद्धः ।

प्रमाणञ्चात्र—गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात् कैश्चिद्विष्यते ।

अर्थमात्रविपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थितः ॥

इति ह्युक्तमेव । तथा च ‘क्षत्रिणो यान्ति, काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्’ इत्यादा-वपि क्रमशोऽच्छत्रिषु साहचर्यच्छत्रित्वारोपः, दध्युपघातकमात्रे काकत्वारोपश्च । किञ्च ‘कमलानि कमलानि’ इत्यादौ कमलत्वेनैव व्यक्तिविशेषबोधः । अन्यत्र ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यत्र प्रवाहत्वस्यैव तीरे आरोपः । तात्स्थ्यादिना ‘मञ्चा हसन्ति, सिंहो माणवकः, गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेश्य’ इत्याद्युदाहरणं भाष्यादावुक्तम् ।

ननु ‘अयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे साधुः’ इत्येव साधुताया अर्थविशेषनियन्त्रितत्वात् तीरादौ गङ्गादिपदस्यासाधुत्वापत्तिरिति चेन्न, लाक्षणिकेष्वपि शक्यार्थमादायैव पदस्य साधुत्वात् । पदान्तरसम्बन्धे ह्यन्वयाद्यनुपपत्त्या शक्यतावच्छेदकारोपेणैव लक्ष्यार्थबोधः । अन्यथा शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यतापत्तिः । न च गोपालननिमित्त-स्यगोपशब्दस्य स्त्रियां वृत्त्यभावादारोपितगोपत्वत्यागश्च ङीष्ः प्रत्युपस्थापका-भावात् कथम् ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इत्यनुशासनप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, पुंयोगादिति शास्त्रबलाद् गोपस्त्रियां गोपत्वारोपेण ‘ङीष्ो निमित्तं स्त्रीबोधकत्वं प्रक्रिया-दशायामानुमानिकम्’ इत्यदोषात् । अत एव—

लिङ्गं लिङ्गपरिज्ञाने सूत्रं प्रत्ययशासकम् ।

सोऽयमित्यभिसम्बन्धात् पुं शब्दे स्थ्यभिधायिता ॥

इति ह्युक्तं सङ्गच्छते । अत एव च ‘यदीह परिनिष्ठितं तत्साधु’ इत्यर्थापत्ति लभ्यवाक्यात् ‘साधुत्वबोधकं व्याकरणम् इति भाष्यं सङ्गच्छते । एवञ्च ‘पाणि नीयव्याकरणव्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकं साधुत्वेन ज्ञातसाधुशब्दप्रयोगाद् धर्मः’ इत्युक्तम् भवतीति ॥ २२ ॥

प्रश्नः—‘लक्षणां बिना द्विरेफपदात् कथं भ्रमरबोधः’ इत्युपपाद्यताम् ॥

उत्तरम्—रूढिशक्त्या द्विरेफपदं भ्रमरबोधकम् । अवयवार्थप्रतीतिस्तु रथ-न्तरादिपदवन्नास्त्येव । यद्वा पदनिष्ठद्विरेफद्वयस्यार्थे आरोपात्सम्बन्धित्वेनैव भ्रमर-बोधः । अतो भ्रमरपर्यायेषु द्विरेफपदस्य कोशेषु पाठः । बाधप्रतिसन्धानं निवैव द्विरेफपदाद् भ्रमरबोधे लक्षणाप्रयोजनं न । किञ्च रेफद्वयसम्बन्धित्वेन द्विरेफ-

पदेन भ्रमरपदोपस्थितावपि भ्रमरेतिशक्ततावच्छेदकानुपूर्वीरूपेणोपस्थित्यभावाद् बोधानापत्तिः ।

तनु लक्षितलक्षणया यदुपस्थितिरिति चेन्न, एवमपि तस्यामुच्चरितत्वेन बोधानापत्तेः । पुस्तकदर्शनस्थले तु मानसजपवत्सूक्ष्मोच्चारणसत्त्वादर्थबोधः ।

मानसजपलक्षणञ्च—

धिया यदक्षरश्रेणीवर्णस्वरपदात्मिकाम् । उच्चरेदर्थसंस्मृत्या स उक्तो मानसो जपः ॥

इति । अत्राप्युच्चारणप्रयोगः । एवम्—

सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायामममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यागार्यं निवेदयेत् ।

इति भारद्वाजोक्तावपि पूर्ववदुच्चारणपदप्रयोगः । अतएव भाष्ये 'उच्चरित एव प्रत्यायको नानुच्चारितः' इत्युक्तमिति दिक् ॥ २३ ॥

प्रश्नः—व्यञ्जनायाः स्वरूपं किम् ? किमर्थं सा स्वीकर्तव्या ? लक्षणया सा कथं न गतार्था ? वैयाकरणानामपि व्यञ्जना कथमावश्यकी भवति ? इति नागेशसरण्या विशदयन्तु ॥ २४ ॥

उत्तरम्—मुख्यार्थबाधग्रहनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बद्धासम्बद्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युदबुद्धसंस्कारविशेषो व्यञ्जना । अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्षादिभिरुक्ता सङ्गच्छते । द्योतकत्वञ्च स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्तिविशेषव्यञ्जकत्वम् । यथा 'प्रजपति' इत्यत्र प्रकृष्टजपबोधकत्वम् । क्वचिच्च क्रियाक्षेपकत्वमपि तत् । यथा 'प्रादेशं विलिखति' 'प्रादेशं विनिर्माय लिखति' इत्यर्थेन क्रियाक्षेपकत्वम् । एषा च क्वचिन्मुख्यार्थस्य बाधे, क्वचित्तस्याबाधेऽपि, क्वचिन्मुख्यार्थविशिष्ट-मर्थान्तरम्, क्वचित्तदविशिष्टमर्थं बोधयन्ती वक्तृवृत्तिवैशिष्ट्यम्, तत्प्रामाण्यादिकञ्चापेक्षते । अतश्चाभिधालक्षणापेक्षयाऽस्यां विशेषता प्रसिद्ध्यति । शक्तिलक्षणे च पदवाक्ययोरेव । व्यञ्जना तु पदे, पदैकदेशे, वाक्ये, वाक्यैकदेशे, वाक्य-समूहे च तिष्ठति । अतो लक्षणयैव न तस्या गतार्थत्वम् । किञ्च गङ्गापदात्स्व-शक्यसम्बन्धेन लक्षणया तीरबोधेऽपि शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं वैयाकरणानामपि व्यञ्जनाऽऽवश्यकी, न केवलं कवीनामेव । यतो हि ते व्यञ्जकत्वमेव द्योतकत्व-मङ्गीकुर्वन्ति । केचित्तु—व्यञ्जनायाः शब्दमात्रवृत्तित्वाच्छब्दस्यैव व्यञ्जकत्वम- त्वर्थस्येति वदन्ति, तन्न समीचीनम्—

उत्तरम्—स्फोटस्तावदान्तरप्रणवरूपत्वात् ब्रह्मरूप एव, 'ओङ्कार एव सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिव्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति श्रुतेः ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते ॥

इत्यादिव्यासस्मृतेश्च । स च प्रणवरूपः स्फोट एकः सन्नपि नानावर्णपद-
वाक्यरूपध्वनिरूपोपाधिभेदभिन्नोऽन्तःकरणाद्युपाधिभेदभिन्ननानात्मकजीवस्वरूप-
ब्रह्मवत् पदवाक्यादिनानात्मको मध्यमानादांशरूपरूपितो वैखरीरूपेण परश्रवण-
गोचरः सन्नन्तःकरणग्राह्यः सर्वार्थवाचको भवति । तथा च 'स्फुटत्यर्थो यस्मात्'
इति व्युत्पत्त्या 'स्फोटचते व्यज्यते वर्ण्यैः सः' इति व्युत्पत्त्या वाऽर्थप्रकाशकत्व-
मेव स्फोटत्वम्, प्रकाशश्च ज्ञानम् । एवञ्चार्थनिष्ठविषयताप्रयोजकशक्तिमत्त्वमेव
स्फोटपदशक्यतावच्छेदकम् ।

वैयाकरणानामाशयस्तु—'परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी' इति चतुर्विधा
वागस्ति । तासु मूलाधारस्थपवनसंस्कारीकृता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्द-
शून्या बिन्दुरूपिणी परा वागुच्यते । ततो नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभि-
व्यक्ता मनोगोचरीभूता पश्यन्ती वागुच्यते । एतद्वयं शब्दब्रह्मव्यञ्जकवाक् 'यो-
गिना समाधौ निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयः' इत्युच्यते । समाधिलक्षणन्तु—

समाधिस्तु समाधानं जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

इति । सूतसंहितायाञ्च—

सोऽहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यत्कदाचन ।

इति विद्यात्स्वमात्मानं स समाधिः प्रकीर्तितः ॥

इति । ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचक-
शब्दस्फोटरूपा हिरण्यगर्भदैवत्या परश्रोत्रग्रहणयोग्यत्वेन जपादौ बुद्धिनिर्ग्राह्या
सूक्ष्मा मध्यमा वागुच्यते ।

'जपः स्यादक्षरावृत्तिर्मनसोपांशुवाचिकैः' इति । तत आस्यपर्यन्तमागच्छता
तेन वायुना कण्ठदेशं गत्वा मूर्धनिमाहत्य परावृत्य तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता पर-
श्रोत्रेणापि ग्रहणयोग्या विराडधिदैवत्या वैखरी वागुच्यते । अत एव—

परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः ।

मध्यमया कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते ॥

इत्यादिना स्फोटात्मकशब्दस्य ब्रह्मरूपत्वं नित्यत्वञ्च दर्शितम् । तत्र वैखरी-
नादो ध्वनिः सकलजनश्रोत्रमात्रग्राह्यो भेर्यादिनादवन्निरर्थकः । मध्यमानादस्त्वर्थ-
वाचकस्फोटात्मकशब्दव्यञ्जकः सार्थकः । तथा च यथा मुखे मणिकृपाणदर्पणादि-
व्यञ्जकोपाधिवशाद् दैर्घ्यवर्तुलत्वादिकमवास्तविकमपि भासते, तथा पटादिपद-
ध्वनिरूपव्यञ्जकव्यङ्ग्यतया स्फोटेऽपि घटत्वपटत्वादिकमवभासते । व्यञ्जक-
वर्णपदवाक्याद्यात्मकध्वनीनामानन्त्यात् स्फोटस्याप्यानन्त्यं भवति । यथा जपा-
कुसुमादिलीहित्यपीतत्वादिव्यञ्जकोपरागवशादेक एव स्वच्छः स्फटिकः 'लोहितः'
स्फटिकः, पीतः स्फटिकः' इत्यादीनामानुभवविषयतामाधिगच्छति नानात्मकश्च
भवति, तथा प्रकृतेऽपि ध्वनिरूपरूपितत्वेन ज्ञानात्मकता जायते । एवञ्च, 'ओपा-
धिकघर्मेण न वस्त्वानन्त्यं जायते' इति विभाव्य 'आकाशादिवदेक एव वास्तव-
स्फोटः' इति सिद्धान्तः । औपाधिकभेदे त्वस्याष्टविधत्वं भवति । तथाहि वर्णपद-
वाक्यरूपध्वनिरूपितस्य भानात् 'वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटश्च' इति
त्रयः, तत्रापि जातिव्यक्तिभेदेन 'वर्णजातिस्फोटः, पदजातिस्फोटः, वाक्यजाति-
स्फोटश्च' इति त्रयः, पदवाक्ययोः सखण्डाखण्डत्वभेदात् 'अखण्डपदस्फोटः,
सखण्डवाक्यस्फोटश्च' इति द्वौ । तथा च सङ्कलनयाऽष्टौ स्फोटाः । एवञ्च शास्त्र-
प्रक्रियालोकानुभवसिद्धव्यवहारसिद्धये तावतां स्फोटानामावश्यकता ।

प्राकृतवैकृतभेदेन ध्वनिस्तु द्विविधः । तत्र प्रथमः प्रकृत्या बोधनेच्छया स्व-
भावेन वा जातत्वात् स्फोटव्यञ्जको भवति, द्वितीयश्च न तथा । प्रमाणञ्चात्र—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृतः ॥

इति ह्युक्तमेवेति दिक् ॥ २६ ॥

प्रश्नः—पदस्फोटसाधिकां युक्तिं प्रदर्शयत ॥ २७ ॥

उत्तरम्—यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययघात्वादिविभागः काल्पनिकस्तथापि स्थानिना-
मर्थाः पाणिन्यादिभिः कण्ठरवेणैवोक्ताः 'स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वम्'
इति भाष्यसिद्धान्तादादेशानां त एवार्थाः । तथा च 'स्थानिनां वाचकत्वमादे-
शानां वा' इति विचारोऽसमीचीनः, कल्पितवाचकत्वस्योभयत्रापि सम्भवात् ।

प्रश्नः—पदैरितरार्थान्वितस्यार्थबोधनं स्थलविशेषे वैयाकरणैरपि स्वीक्रियते न वा ? स्वीक्रियते चेत्कीदृशस्थले ? कथं वा तदुपपत्तिः ? अत्र मतान्तराणि कीदृशानि ? तत्त्वण्डने च का युक्तयः ? इति स्पष्टं लेखनीयम् ॥ ४१ ॥

उत्तरम्—यथा भीमादयः पदैकदेशाः पदस्यार्थे प्रयुज्यन्ते, विशिष्टशक्तिग्रहकालेऽनुनिष्पाद्यावयवानामपि वाक्यार्थे शक्तिग्रहात् । भीमसेनपदं पृथक् प्रयुज्यमानं तदवयवपदञ्च भीमसेने शक्तिमिति शक्तिग्रहः । ननु सेनपदादपि तद्बोधापत्तिरिति चेन्न, सेनपदस्य भीमसेनार्थे शिष्टप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहे भीमसेनविषयकत्वांशे 'सेनपदं भीमसेनार्थनिरूपितशक्तिमदिति ज्ञानमप्रमा; शिष्टोपदेशाद्यजन्यत्वात्' इत्येवमप्रामाण्यकल्पनेन ततो बोधासम्भवात्; अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितशक्तिग्रहस्यैवप्रमात्मकशक्तिज्ञानबोधजनकत्वात् । न चैवम् 'शक्तिभ्रमाद् बोधः' इति कथमुक्तमिति वाच्यम् भ्रमाद्वोद्वेगोऽपि भ्रमत्वेनाज्ञानादेव' इत्युक्तत्वात् । तथा च सेनादिपदे शक्तिज्ञानस्य भ्रमात्मकत्वेन ततो बोधाभाव एव तथा वाक्यस्यापि तत्तत्पदार्थालिङ्गिने विशेष्यविशेषणभावे शक्तिग्रहकाले तदवयवानाम् 'प्रविष, पिण्डीम्' इत्यादीनामपि तत्तद्वाक्यार्थे शक्तिग्रहणे 'प्रविश' इत्यादिपदादेव तत्तद्वाक्यार्थबोधः । अनेककारकाणां क्रियाणाञ्च सम्भवेऽपि योग्यतावशात्तात्पर्यवशाच्च तत्तदर्थबोधः, नैयायिकस्य तत्तत्पदाध्याहारवत् । अत एव समर्थसूत्रभाष्ये निष्कौशाम्ब्यादौ क्रान्तादिपदाभावेन सामर्थ्याभावात्समासाभावमाशङ्क्य 'तदर्थगतेः सिद्धम्' सोऽर्थस्तदर्थः, तद्गतेः । योऽर्थः कौशाम्ब्याः समर्थं स निसोच्यते' इति समाहितम् । तदाशयस्तु 'योऽर्थः कौशाम्ब्याः समर्थोऽर्थादुत्तरीत्या विशिष्टोऽर्थः स निसोच्यते' इति ।

केचित्तु—'पदावयवेन पदस्मरणम्, एवं वाक्यैकदेशेनापि वाक्यस्मरणम्, अयमेवाध्याहारः' इत्याहुस्तन्न, भीमादिपदांशात्स्मरणाननुभावात् । उच्चारितपदस्य वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्त्यनापत्तेः, स्मृतस्यानुच्चारितत्वेन ततो बोधानापत्तेश्च । न च पदैकदेशस्य तत्तत्पदार्थे लक्षणेति वाच्यम्, बाधप्रतिसन्धानाभावेऽपि शक्यसम्बन्धज्ञानाभावेऽपि बोधानुभवात् । न च लिपिस्मृतशब्दानामनुच्चारितत्वेनार्थबोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र चेष्टावलिपेरेवार्थबोधकत्वेनाक्षतेः, मानसजपस्थले इव लिपिष्वपि सूक्ष्मतरतात्वोष्णपुटव्यापारात्सूक्ष्मतरोच्चारणस्य सत्वेनादोषाच्च । एतेन 'प्रविश, पिण्डीमित्यादौ प्रारकक्रियाशब्दमनुभाय ततो बोधः' इति परास्तम्, अनुच्चारितत्वात् ।

ये तु—‘वाक्यैकदेशात्क्रियाकारकयोराक्षेपाद्वोधः’ इति वदन्ति तदपि न । नि-
 शब्देन शब्दस्याक्षेपः, उतार्थेन ? नाद्यः, स्वार्थप्रतिपादनव्यग्रेण तेनान्याऽऽक्षेपा-
 सम्भवात् । नान्त्यः तस्यार्थस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धाभावात् यथाकथञ्चित्स्वार्था-
 न्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वादिपरम्परासम्बन्धसत्त्वेऽपि वृत्तिजन्योपस्थितेरभावे
 नाऽऽक्षिप्तस्य शब्देऽन्वये मानाभावेनार्थेनार्थानुमानेऽपि तस्य शब्दत्वाभावेन
 चाप्रयोजकत्वात् । न च ‘पिण्डीम्’ इत्येतन्नाम सिद्धार्थकं कथं साध्यस्वरूपक्रिया-
 बोधयेदिति वाच्यम्, ‘नामसदृशं भिन्नमेवेदम्’ इत्यदोषात् । नामसारूप्यादेर
 द्वितीयाद्यन्तत्वव्यवहारः । किञ्च ‘पिण्डीमित्यादेरनेकक्रियार्थकत्वेऽपि प्रकरणादेवं
 तत्तन्निर्णयः’ इति दिक् ॥ ४१ ॥

प्रश्नः—वर्णस्फोटपदस्फोटाभ्यां जातिस्फोटस्य गतार्थता कुतः न ? इति
 सुस्पष्टमभिधीयताम् ॥ ४२ ॥

उत्तरम्—यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययनिपातानामनेकवर्णानामर्थवत्त्वदर्शनान्मन्या,
 हेऽर्थवन्तो वर्णाः’ इत्यादि भाष्येण ‘लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इत्याद्य-
 शासनेन च वर्णस्फोटस्यैव वाचकत्वं युक्तम्, तथापि ‘प्रत्येकादर्थबोधानन्त्यप्रस-
 क्त्यार्थ-अत्त्वप्रयुक्तकार्यप्रसक्त्या च शास्त्रीयप्रक्रियामात्र निर्वाहकत्वं तेषाम्, न वा
 वाचकत्वम्, नापि वास्तवत्वम्’ इति कल्पनात् । अत एव शास्त्रेषु ‘प्रक्रियाभेदे-
 रविद्यैवोपवर्ण्यते इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते । अतश्च प्रातिपदिककार्यविषये—

एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा ।

नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः ॥

इति विकल्पवादः, काल्पनिके यथेष्टसिद्धेः । एवं पदानां वास्तवत्वे
 कर्तरि कृत्’ इत्यादीनामस्मदादीन् प्रत्येव बोधकत्वापत्तिः, समुदायशक्त्यैव
 बोधसम्भवात् शक्तिग्राहकशिरोमण्येव्यवहारस्य वाक्य एव दर्शनाच्च । अतश्च—

अनेकव्यक्तिभिर्व्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता ।

कैश्चिद् व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥

इति सिद्धान्तो वैयाकरणानामिति दिक् ॥ ४२ ॥

प्रश्नः—जातिलक्षणे मतान्तराण्युल्लिख्य सप्रमाणं स्वमतं व्यवस्था-
 पनीयम् ॥ ४३ ॥

- ११ शाब्दे प्रत्यक्षेऽनुमिती च बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तदभावज्ञानस्य कारणत्वमिति मतं विविच्य, वैयाकरणनिकाये योग्यताया आवश्यकतां प्रतिपादयत ।
- १२ नैयायिकाभिमतामीश्वरेच्छाशक्ति निराकृत्य, यदृच्छाशब्दाद्भावप्रत्यये भाष्योक्तशङ्कासमाधी अनुद्य, 'यथा तस्य काथञ्चित्कः प्रयोगस्तथा वृत्तिरपि' इति भाष्यमुपादाय ग्रन्थोक्ते शङ्कासमाधाने वर्णनीये ।
- १३ अपभ्रंशानां शक्तत्वे आर्यम्लेच्छाधिकरणविरोधमाशङ्क्य, परिहृत्य च लक्षणास्थले लक्ष्यतावच्छेदकस्य तटत्वादेभनि मञ्जूषाकृदुक्तिः प्रदर्शनीया ।
- १४ 'प्रयोजनं न लक्ष्यम्, सम्बन्धाभावात्' इत्युक्तेराशयमभिधाय, उच्चरितप्रध्वस्तानां सन्निकर्षः पौर्वापर्यञ्चानुपपन्नम् इत्याशङ्का भाष्याभिमतवर्त्मना परिहरणीया ।
- १५ 'लोहितः स्फटिकः' इत्यत्रारोप एव न तु परम्परया तत्प्रतीरिति ग्रन्थस्य तात्पर्यं निर्वर्ण्य, अन्यत्राप्यारोपं सामर्थ्यं च पदानां वाक्यानां चाखण्डत्वं निरूपणीयम् ।
- १६ प्रकारताविशेष्यता संसर्गता-विषयतात्वादयः किं स्वरूपा ग्रन्थकृदभिमतताः ? इति प्रतिपाद्य, ज्ञाने सन्निकर्षादिभिर्नियतविषयताया भानमपसार्य, ज्ञानमात्रे शब्दभानेन तन्नियमनप्रकार उद्बोधनीयः ।
- १७ पदार्थोपस्थितेर्नैयायिकसम्मतं स्मृतित्वं खण्डयित्वा, आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे हेतुत्वम्, अन्वयप्रयोजकसमभिव्याहृतकार्यशक्तिमत्त्वरूपयोग्यतायाः शब्दे भानं च समर्थनीयम् ।
- १८ लघुमञ्जूषायां चतसृणां वाचामभिव्यक्तिः स्थूलदेहे प्रदर्शिता । अत्रेयं पृच्छा यदीदं स्थूलशरीरं न स्यात् तदासां वाचां क्व स्थितिः ? इति समाधाय, 'अणवः सर्वशक्तित्वात्' इत्यादिकारिकां च व्याख्याय कं भावं पुरोधाय, छायातपयोस्तमःशब्दयोरित्यनयोद्विकयोरुपन्यासो ग्रन्थकृता प्रदर्शितः ? इत्युपपादय ।
- १९ 'व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषयः' इत्युपपाद्यताम् । एवं स्थितौ चतुर्थ्या वाच उपन्यासे किं मूलम् ? इति समाधीयताम् ।

- २० 'अणवः' इत्यादिकारिकातः परिणामवाद आयाति, 'विवर्ततेऽर्थं भेदः' शब्दत्वेन विवर्तते' इत्यादितस्तु विवर्तवादः सिद्धयति । कथमत्र विरो-
परिहारः ?
- २१ 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान' इत्यादिश्लोके किमपरं शक्तिग्राहकं परित्य-
क्तम् ? तदावश्यकतां ग्रन्थरीत्या प्रदर्श्य तत्स्वरूपं सप्रमाणं निर्णयिताम् ।
- २२ शक्तेः स्वरूपं प्रदर्श्य, 'शक्तिरेव सम्बन्धः' इति मतं निराकुरु ।
- २३ वैयाकरणलक्षणाऽङ्गीक्रियते न वा ? नाङ्गीक्रियते तर्हि गौणमुख्यन्यायः
कथं सङ्घटते ?
- २४ शब्दस्य क्षणिकत्वं निराकृत्य तस्य द्रव्यत्वं गुणत्वं वा ! इति स्वसिद्धान्ता-
नुसारं लिख ।
- २५ बौद्धार्थस्वीकारे द्वित्रा युक्तयः प्रदर्शनीयाः ।
- २६ अपभ्रंशानां शक्तत्वे प्रातिपदिकत्वापत्तिमुपपाद्य, सिद्धान्तं प्रदर्शयत ।
- २७ लक्षणाभेदाः सोदाहरणं दर्शयिताव्याः ।
- २८ चतस्रो वाचो निरूप्य, 'व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषयः' इत्यस्याभिप्रायः
प्रदर्शयताम् ।
- २९ शब्दस्य नित्यत्वं क्षणिकत्वनिराकरणपुरस्सरं ग्रन्थाक्षरानुगुण्येन स्थिरी-
क्रियताम् ।
- ३० आन्तरं स्फोटं सप्रमाणमुपपाद्य बाह्यस्फोटावश्यकतां लिखत ।
- ३१ वैयाकरणमतेन सृष्टिलयो, बन्धमोक्षौ वा व्यवस्थाप्यताम् ।
- ३२ बौद्धोऽर्थो वैयाकरणैः किमर्थं स्वीक्रियते ?
- ३३ बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तन्वन्तीतिः ।
शब्देनार्थान् वाच्यात् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्पौर्वापर्ये ॥
इदं पद्यं सोपोद्धातं व्याख्याय, शब्दस्य विभुत्वं व्यवस्थाप्यताम् ।
- ३४ 'तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपित-
वृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः' इति क्लृप्तस्य कार्यकारणभावस्य प्रयोजनं तत्रत्य-
पदानां व्यावर्त्य च सम्प्रदर्शयत ।

कतिपय, परीक्षोपयोगी प्रश्नोत्तरात्मक ग्रन्थ

साहित्यदर्पणालोकः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री रामजी लाल शर्मा	१२-००
काव्यप्रकाश-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री रामजी लाल शर्मा	१२-५०
चन्द्रालोक-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । मानवल्ली तथा वेताल	१०-००
शिशुपालवध-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-४ सर्ग । अशोकचन्द्र गोड़	१०-००
सांख्यकारिकादर्शः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठचारी	६-५०
अलङ्कारशास्त्रस्येतिहासः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय	६-००
नलचम्पू-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-५ उच्छ्वास । परमेश्वरदीन पाण्डेय	८-००
वेदान्तसार-प्रदीपः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठचारी	६-००
मध्यसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका (प्रश्नोत्तरात्मकः) । विजयमित्र शास्त्री	२५-००
मृच्छकटिक-सोपानम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	१०-५०
बेणीसंहार-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय	८-००
नैषध-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । १-५ सर्ग । श्री रमाशंकर मिश्र	१४-००
दशरूपक-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री त्रिलोकनाथ द्विवेदी	१०-००
भट्टिकाव्य-दर्पणः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री प्रज्ञान भिक्षु । १-४ सर्ग	१०-००
	५-८ सर्ग १०-००
भट्टिकाव्यालोकः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । रमाशंकर त्रिपाठी । १४-१७ सर्ग	१०-००
	१८-२२ सर्ग १०-००
चन्द्रकला-नाटिका-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमेश्वरदीन पाण्डेय	३-५०
संस्कृतसाहित्येतिहासः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री परमानन्द शास्त्री	७-५०
रसगङ्गाधर-हृदयम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री ज्ञानचन्द्र त्यागी	१२-५०
लघुसिद्धान्तकौमुदी-चन्द्रिका (प्रश्नोत्तरात्मकः) । विजयमित्र शास्त्री	१५-००
कादम्बरी-कला-प्रकाशः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	१२-५०
लघुमञ्जुषारहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । स्वामी रामेश्वर पुरी	५-००
मुद्राराक्षसम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री लोकमणि दहाल	१२-५०
शाकुन्तल-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री त्रिलोकीनाथ द्विवेदी	१२-५०
मेघदूत-तत्त्वालोकः । डॉ० अशोकचन्द्र गोड़ शास्त्री	७-००
महाभाष्य-प्रदीपः (प्रश्नोत्तरात्मकः) । श्री विजयमित्र शास्त्री	१०-००
मुक्तावली-प्रकाशः (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-प्रश्नोत्तरी) ।	
श्री राजेन्द्रप्रसाद कोठचारी	१०-००
औचित्यविचारचर्चा-मञ्जरी (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	८-००
वक्रोक्तिजीवितम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० नरेश झा	७-५०
विक्रमांकदेवचरितम् (प्रश्नोत्तरात्मकः) । डॉ० अशोकचन्द्र गोड़	६-००